

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΗΛΕΔΙΑΣΚΕΨΗΣ 3η ΙΟΥΝΙΟΥ 2020

I. Περί Προγυμνασμάτων

1. Οι μαθητές των εγκύκλιων σπουδών (σημερινό γυμνάσιο και λύκειο) στο Βυζάντιο όταν πήγαιναν στο σχολείο διδάσκονταν τη ρητορική – κάτι αντίστοιχο με τη δική μας «Έκφραση-Έκθεση», καθώς έτσι μάθαιναν να εκφράζονται σωστά, από γλωσσική και υφολογική σκοπιά.

2. Τα δύο βασικά εγχειρίδια που διδάσκονταν ήταν τα *Προγυμνάσματα* του Ερμογένους από την Ταρσό και τα *Προγυμνάσματα* του Αφθονίου από την Αντιόχεια. Τα *προγυμνάσματα* περιλαμβάνουν τη θεωρία και την πράξη πάνω σε 12 ή 14 ρητορικά είδη, κάποια από τα οποία οι μελλοντικοί λόγιοι τα ενέτασσαν στα λογοτεχνικά τους έργα, ανάλογα με τις ανάγκες κάθε έργου.

3. Στο είδος της λόγιας (12ος αι.) και της δημώδους (13ος-15ος αι.) μυθιστορίας, συναντούμε κατεξοχήν τρία προγυμνάσματα:

α) τη *διήγησιν* (ονομ. *διήγησις*): Πρόκειται για την αφήγηση ιστοριών ή ιστορικών γεγονότων. Οι τρεις μυθιστορίες που εξετάσαμε στο μάθημά μας (*Άχιλλής, Καλλίμαχος και Χρυσορρόη, Βέλθανδρος και Χρυσάντζα*) χαρακτηρίζονται ως *διηγήσεις* είτε στον τίτλο των χειρογράφων που τις παραδίδουν είτε μέσα στο ίδιο το ποίημα. Εναλλακτικά απαντά ο μέχρι και σήμερα χρησιμοποιούμενος όρος *διήγημα*. Σύμφωνα με τα ρητορικά εγχειρίδια, το *διήγημα* χαρακτηρίζει τις πιο σύντομες και απλές αφηγήσεις, αν και στην πράξη οι δύο όροι (*διήγησις-διήγημα*) συχνά εναλλάσσονται ελεύθερα. Συνεπώς, ο όρος *διήγησις* προσδιορίζει το ίδιο το γεγονός της συγγραφής μίας μυθιστορίας.

β) την *έκφρασιν*: Έχουμε μιλήσει εκτενώς για το ρητορικό αυτό είδος, που σημαίνει τη λεπτομερή περιγραφή διαφόρων θεμάτων (ανθρώπων, αντικειμένων, εποχών του έτους, πολεμικών συρράξεων κ.λπ.). Στις δημώδεις μυθιστορίες που έχουμε μελετήσει συναντήσαμε εκφράσεις κτηρίων (Δρακοντόκαστρο και επιμέρους δωμάτια στο *K&X*), κήπων (*Άχιλλής*), αντικειμένων (*Άχιλλής*) και φυσικά γυναικών (*K&X, B&X, Άχιλλής* – αλλά και στη λόγια μυθιστορία *Δροσίλλα και Χαρικλέας* του Νικήτα Ευγενειανού).

γ) την *ήθοποιαν* (ονομ. *ήθοποιία* και πληθ. απλά *ήθοποιίες*): Πρόκειται για ένα είδος δραματικού μονόλογου σε πρώτο πρόσωπο, κατά το οποίο ο ομιλών εκφράζει τις σκέψεις ή τα συναισθήματά του απέναντι σε μία δεδομένη κατάσταση στην οποία έχει βρεθεί (γι' αυτό ο τυπικός τίτλος μίας ήθοποιίας είναι: *Τίνας ἂν εἴποι λόγους ὁ τάδε* + συμπλήρωμα, δηλαδή «τι θα έλεγε ο τάδε στη χι περίπτωση»). Το είδος αυτό στηρίζεται στη διαγραφή του *ἥθους* του ομιλούντος, δηλαδή του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς του. Στην απλή *ήθοποιία* ο λόγος του ομιλούντος απλά ανταποκρίνεται στις περιστάσεις. Στην *παθητική ήθοποιία* ο λόγος γίνεται θρηνητικός και περιστρέφεται γύρω από τα συναισθήματα θλίψης ή / και οδύνης του *πάσχοντος*. Στις λόγιες μυθιστορίες απαντούν πολύ συχνά *ήθοποιίες* του *πάθους*, καθώς συνηθέστερα οι αρσενικοί πρωταγωνιστές θρηνούν για τον παροδικό χαμό της αγαπημένης τους. Με λιγότερη δόση μελοδραματισμού απαντούν και στις δημώδεις

μυθιστορίες – πβ. τον μονόλογο του Αχιλλέα πάνω από το νεκροκρέβατο της μελλοθάνατης αγαπημένης του.

4. Σύμφωνα με τα παραπάνω, παρότι θα ήταν σαφώς ακραίο να υποστηρίξει κανείς ότι οι ερωτικές μυθιστορίες του Βυζαντίου αποτελούν απλή συρραφή επιμέρους *προγυμνασμάτων* (*διήγησις* για την αφήγηση, *ἔκφρασις* για την περιγραφή, *ἠθοποιία* για τον ευθύ λόγο), γίνεται φανερό πως οι μυθιστοριογράφοι έκαναν ευρεία χρήση τους κατά τη συγγραφή των έργων τους.

II. Περί ιστορίας και εξέλιξης του 15σύλλαβου

1. Ο ιαμβικός 15σύλλαβος είναι ένα καθαρά τονικό μέτρο, δηλαδή ο ρυθμός του καθορίζεται από τη θέση του δυναμικού τόνου (6η ή 8η συλλαβή και υποχρεωτικά στη 14η συλλαβή). Στον ιαμβικό 15σύλλαβο δεν υπάρχει προσωδία, δηλαδή δεν λαμβάνεται υπόψη η ποσότητα των φωνηέντων (μακρά-βραχεία).

2. Τα αρχαία μέτρα στηρίζονται αποκλειστικά στην προσωδία. Η λόγια ποίηση των Βυζαντινών γράφεται κατά μίμηση συγκεκριμένων αρχαίων μέτρων, άρα γίνεται συνειδητή προσπάθεια να τηρηθούν οι μετρικοί κανόνες της αρχαίας προσωδίας. Ωστόσο, εφόσον η προσωδία στην προφορά της ελληνικής γλώσσας είχε χαθεί στα χρόνια του Βυζαντίου, στα αρχαία αυτά μέτρα επιβλήθηκαν και σταδιακά καθιερώθηκαν διάφοροι τονικοί κανόνες. Για παράδειγμα, ο βυζαντινός 12σύλλαβος, ο οποίος στηρίζεται στον ιαμβικό τρίμετρο της αρχαίας τραγωδίας, γίνεται στα χρόνια του Βυζαντίου παροξύτονος, με υποχρεωτικό τόνο στην 11η συλλαβή – με λίγες εξαιρέσεις. Τα τονικά χαρακτηριστικά των βυζαντινών λόγιων μέτρων τελικά αναπτύχθηκαν αναγκαστικά, αφού το απαιτούσε η προφορά της ελληνικής γλώσσας κατά τον Μεσαίωνα, που ουσιαστικά δεν διέφερε από τη σημερινή προφορά.

3. Τα αρχαία μέτρα οι λόγιοι του Βυζαντίου τα χρησιμοποιούσαν για λόγους αρχαιοπρέπειας. Πίστευαν ότι όφειλαν να μιμηθούν τα αρχαία πρότυπά τους, τα οποία θεωρούσαν αξεπέραστα. Ταυτόχρονα, η μίμηση των αρχαίων μέτρων έδινε την ευκαιρία στους ποιητές του Μεσαίωνα να επιδείξουν την αρχαιομάθειά τους. Όπως γίνεται κατανοητό, ένα μέτρο όπως ο ιαμβικός 15σύλλαβος, ο οποίος αφενός δεν είναι αρχαίο μέτρο, αφετέρου δεν έχει προσωδιακούς, αλλά μόνο τονικούς, κανόνες, θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο περιφρόνησης από αρκετούς λογίους.

4. Είναι αλήθεια ότι ο ιαμβικός 15σύλλαβος κατά τον 11ο και 12ο αιώνα συχνά χρησιμοποιείτο μόνο για διδακτικούς σκοπούς, δηλαδή σε μη λογοτεχνικά στιχουργήματα με εκπαιδευτικό περιεχόμενο. Αυτό συνέβαινε διότι η χρήση του 15σύλλαβου μπορούσε να κάνει πιο ευχάριστη την εκμάθηση των δύσκολων αντικειμένων της αρχαιοκεντρικής βυζαντινής σχολικής ύλης – κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και σήμερα στο νηπιαγωγείο και το δημοτικό, όπου συχνά χρησιμοποιούνται «τραγουδάκια» με σκοπό να μάθουν τα παιδιά με ευχάριστο και εύκολο τρόπο.

5. Ωστόσο, μέχρι και τον 12ο αιώνα, ο 15σύλλαβος δεν χρησιμοποιείτο μόνο στα προαναφερθέντα «στεγνά» διδακτικά στιχουργήματα. Ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος, μυστικιστής και ασκητής του β' μισού του 10ου αιώνα και του α' μισού του 11ου αιώνα, έγραψε πολλά από τα εξομολογητικά και υπαρξιακά, πλην θεολογικά, ποιήματά

του σε αυτό το μέτρο, σε μία ποίηση που διακρίνεται για την υψηλή λογοτεχνική της αξία. Τον 11ο αιώνα, ο Μιχαήλ Ψελλός μπορεί να περιορίστηκε στη διδακτική διάσταση του 15συλλάβου, τον 12ο αιώνα όμως ο Κωνσταντίνος Μανασσής συνδύασε λογοτεχνικότητα και διδαχή στο εκτενές έργο του *Σύνοψις Χρονική*, ένα ποίημα που γράφτηκε κατ' αρχάς με σκοπό τη διδασκαλία της ιστορίας της ανθρωπότητας στη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη, πλην όμως χωρίς να απουσιάζουν από αυτό στιγμές πραγματικής ποιητικής έμπνευσης (βλ. για παράδειγμα την *έκφρασιν* του κήπου της Εδέμ στην αρχή του συνθέματος). Επίσης, ας μην λησμονείται πως ο ίδιος λόγιος συνέθεσε και τη δική του ερωτική μυθιστορία (*Άριστανδρος και Καλλιθέα*), που δυστυχώς σώζεται αποσπασματικά, στο ίδιο μέτρο.

6. Τον 12ο αιώνα φαίνεται ότι ο ιαμβικός 15σύλλαβος θεωρήθηκε το ιδανικό μέτρο για τον πειραματισμός των λογίων με το δημώδες ιδίωμα (βλ. τις παλαιότερες παραλλαγές του *Διγενή Ακρίτη* και τα *Πτωχοπροδρομικά*). Αυτός ο πειραματισμός φαίνεται πως βρήκε πρόσφορο έδαφος την εποχή των Παλαιολόγων για την περαιτέρω ανάπτυξη της δημώδους λογοτεχνίας, τις πλείστες φορές συνθετιμένης στο ίδιο μέτρο. Ωστόσο, δεν μπορεί και δεν πρέπει να παραβλέψει κανείς και την πρότερη ιστορία του 15συλλάβου, είτε πρόκειται για την καθαρά διδακτική ποίηση, είτε για εκείνη κατάφερε να φτάσει σε αξιόλογο επίπεδα αισθητικής αξίας.